

ÉRTEKEZÉSEK

A

A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

HETEDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

BUDAPEST, 1885.

313602

TARTALOM.

- I. Szám. A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint. Dr. Medveczky Frigyes től.
- II. » A nemzetiségi viszonyok Magyarországon, az 1880. évi népszámlálás alapján. Keleti Károlytól.
- III. » Magyarország és egyes törvényhatóságainak népmozgalma. 1877—79. Konek Sándortól.
- IV. » A magyar felsőház reformja. Tóth Lőrincztől.
- V. » B. Eötvös József »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra« című munkájáról. Trefort Ágostontól.
- VI. » A miniszteri felelősség eredete, az európai alkotmány-történelemben. Schwarcz Gyulától.
- VII. » A vasúti ügy s a posta- s távirdai ügy közti összeköttetés Magyarországon, a közlekedési s névszerint a vasúti jog szempontjából. Wenzel Gusztávtól.
- VIII. » Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma Schwarcz Gyulától.
- IX. » A democratia eszméje és szervezete. Dr. Kuncz. Ignácztól.
- X. » Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben. Székf. Kováts Gyulától.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

VII. KÖTET. VIII. SZÁM.

SALLUSTIOS ÁLLAMFORMÁI
ÉS
A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(Olv. a II. osztálynak 1884. december 9-dik ülésén)

— Árs 20 kr. —

BUDAPEST, 1885.

SALLUSTIOS ÁLLAMFORMÁI

ÉS

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA.

SCHVARCZ GYULA

I. TAGTÓL.

(Olv. a II. osztálynak 1884. december 9-dik ülésén)

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

Az államtudomány történelmi fejlődésének kritikai méltatásához óhajtok járúlni egy rövid adalékkal ma, midőn a m. tisztelt Akadémiának Sallustios byzanti bölcsező államformaelméletét bemutatom. Első pillanatra meddő tárgy, alig méltó behatóbb államtudományi buvárlatra: ámde közelebbről tekintve, gazdag az messzeható tanulságokban. Nem mintha azon légkörből, a melyben Sallustios élt, a mi korunk egyáltalán vigaszt meríthetne; de azért, mert ránk szállott művének jellegző mozzanatai következtetéseket engednek nekünk a jóval korábban élt gondolkodók elveszett könyveinek természetére, és az összehasonlító kritika világánál nagyban kitágítani igérkeznek azon fogalmakat, melyeket magunknak a görögök politikai irodalmának terjedelméről alkotni úgyszólván hagyományosan megszoktunk volt.

Sallustios neve alatt egy bölcséleti munka maradt fenn, mely mint ilyen, már a XVII. században, s azóta is meglehetősen figyelmet ébresztett. ¹⁾ Foglalkoztak vele a theologok is: nem csoda, hisz szelleme oly közel jár a keresztyénységéhez. Ezért Athanasius Kircher arany-könyvecskének, aureus libellusnak nevezi azt a maga »Oedipus Aegyptiacus«-ában, ²⁾ Bartholomaeus Tortollus pedig nem győzi eléggé magasztalni annak erkölcsi fenségét és igazságfejtő világosságát annyi pogány sötétség közepett. A mű címe: Περὶ θεῶν καὶ κόσμου. Az istenekről és a világegyetemről. Huszonegy fejezetre oszlik, és felöleli nemcsak a metaphysikának, theologiának és ethikának fontosabb kérdéseit, de egy egész külön kis fejezetet szentel a politikának is, a mennyiben 11-dik fejezetében az

¹⁾ Első kiadását — sajtó útján — Leo Allatius latin fordításával és Lucas Holstenius jegyzeteivel Gabr. Naudaeus eszközölte Rómában 1630.

²⁾ Kircher: Tom. II. Oed. Aegypt. p. 172.

államformák természetével foglalkozik. Szerzője, mint im most hallók, Sallustiosnak nevezi magát; a ránk szállott kéziratok φιλοσοφος díszmelléknévvel tisztelik meg, nem annyira tán, hogy súlyt fektessenek bölcselői hírnevére, mint inkább azért, hogy megkülönböztessék Sallustios Ochloidorostól, a ki szintén a byzanti korszaknak egyik nevezetessége.

De hát ki volt tulajdonkép a mi Sallustiosunk, az előttünk fekvő könyvnek, a Περί Θεῶν καὶ νόμων szerzője?

Reálphilologiai bírálóink sokáig nem tudtak eligazodni: de most már, úgy látszik, fölül áll e kérdés minden tünődésen.

Nem az a Sallustios írta e könyvet, a ki a hatodik században mint erkölcsbíró sophista lón emlékeztetéssé, hanem az a Sallustios, a ki 362-ben eparch, 363-ban consul és Julian Apostata császár meghitt barátja volt.

Amaz, a hatodik századbeli Sallustios, a kynikosok tanfelekezetéhez tartozott; emez, a mi szerzőnk, a platonikosokéhoz. A kynikos Sallustiosról Damaskios, illetve Photios, majd Suidas és Simplikios tartottak fenn némi adatokat.¹⁾

E kútfők szerint atyja Basilides, Szíriából származott, anyja, Theoklea, Emesából. Fiok eleve jogi tanulmányokkal foglalkozott, és Eunoiosnak volt tanítványa a sophistikában. Dicsszomja azonban Alexandriába vonta, hol több évet töltött, és mint meglehetősen öntelt bölcselő tért vissza Athénbe. Azt olvassuk róla, hogy beutazta az egész akkor ismert világot, még pedig lábmez nélkül, gyalog, és hogy könyv nélkül tudta Demosthenesnek összes politikai beszédeit. Maga is irt beszédek, még pedig — mint állítják — nagyon tisztult ódon nyelven. Azt azonban, hogy bölcséleti műveket is irt volna, minő az előttünk fekvő, nem olvassuk sehol.

E mű határozottan platon tanokra vall: a kynikos Sallustiosról pedig azt írják, hogy meg akarta a platonikosok iskoláját dönteni. Szerzőnk áhitatos kegyelettel szól a Gondviselésről, és nem ejt el szólamot, a mely csak némileg is élcelődési viszketegre emlékeztetne. A kynikos Sallustios, ha hihetünk kútfőinknek, maró gúnyból táplálkozott, és még az isten-tagadóknak is oly élcekkel felelt, hogy szintén szikráztak bele

¹⁾ Photius Cod. 242. (Damasc. Vit. Isid.) Suidas v. Σαλλούστιος, ἀπὸ γέν, Ἀθηναῖος, Ζήνων, Μαργελλῆνος. Simplic. in Epictet. p. 90.

az emberek szeméi. A mű, melyről szólok, előkelő izlésű gondolkodóra vall: Basilides fia embergyűlölő volt, és úgy élt, mint egy marakodó koldus, a ki Sinope bölesét kívánja utánozni. Suidas *ὄγκολοιδόροσ*-nak nevezi őt, tehát azt akarja mondani, hogy nagyon szerette a csöcseléket szidalmazni; sőt Suidas tovább megy, és ebbeli hajlamát ephesosi Herakleitoszal hozza kapcsolatba, — nem tagadom, oly körülmény, a mely, tekintve az előttünk fekvő műnek itéletét a timokrátiáról, bizonyos irányban még némi sejtelmeket találna ébreszteni: ámde az előttünk fekvő mű, mint látni fogjuk, a maga gyűlöletét a timokratia iránt, részint Platonból, részint a femálló hatalom legfőbb kezelője iránt személyes elkötelezettségéből¹⁾ meríti. Basilides fia egész életén át Platon és felekezete ellen küzdött, és természete mindenre rávitte inkább, csak nem a hízélgésre. Ha figyelmesen végig olvassuk e művet, nem titkolhatjuk magunk előtt, hogy bizonyos gyöngédség ihlete fuvall annak fejezetein keresztül. A kynikos Sallustiosnak mindenről volt fogalma, csak nem a gyöngédségről. Azt mondja felőle Damaskios, hogy szokása volt merészen beletekinteni az emberek szemébe, és azután azoknak, a kiknek szembogarában és pilláiban bizonyos tüneteket vett észre, mindezeknek nagyon is gyöngédtelenül azt szokta jósolni, hogy erőszakos halállal fognak kimulni. Szerfölött kiméletlen és bárdolatlan lehetett ez a kynikos Sallustios: ez tűnik ki kutfőinkből. Simplikios az ő önsanyargatási viszketegéről olyasmit jegyzett föl, a mi határos az örültséggel. Azt mondja róla, hogy izzó parazsat tett fedetlen testére, hogy megtudhassa, mennyi ideig lesz képes annak perzselő hevét kiállani? E mű szerzője udvari ember, a kinek életvidor világnézlete kizár minden önsanyargatást. Nem kíváncsi ő fénytelt kényelemben élvezett életörömei közepett az izzó parázs perzselő hevére: a hevélyek, melyeket a császári udvar termeinek szőnyegein vagy illattelt bizalmas fülkéiben átérez, ezen hevélyek édes mámorral töltik el őt, és engesztelékenységre hangolják az emberek gyarlóságai iránt. Nem; az előttünk fekvő munka szerzője nem lehet a kynikos Sallustios. Megértette ezt már Pagnaninus Gauden-

¹⁾ L. alább.

tius; nyilatkozott ez érdemben az újabb kritika, és kétséget kizáró érvekkel mutatta ki, hogy e mű a két byzanti Sallustios közül nem lehet másé, mint a platonikosé.

Fogadjuk el ezt, mint bevégzett irodalomtörténeti tény, és lássuk, minő adatok állnak hát rendelkezésünkre a platonikos Sallustios ¹⁾ életrajzából?

Julian Apostata császár korában virágzott. 362-ben eparch, 363-ban consul; nagy befolyást gyakorolt ezen eszmedűs uralkodóra és annak irodalmi működésére. Nem vette föl a keresztyénséget, de Theodoretos tanuskodása szerint, mégis megmentette azon keresztyének életét, a kiket Julian, a keresztyénségnek ezen bölcselkedő, kérlelhetetlen ellensége, keresztre akart feszíttetni.²⁾ Julian nagyra becsülte az ő barátságát. Neki ajánlotta negyedik beszédét, mely a Napnak dicsőítését foglalja magában; hozzá czimezte leveleit. Ausoniusnál,³⁾ egy röpke versben van megörökítve az ő irodalmi sikere:

»Salustio plus conferent libri tui
Quam consulatus addidit.«

Általában jelentékeny tekintélynek örvendhetett. Nemcsak Hilarius püspök, kit az egyház szentjei közé emelt, irt hozzá Dioskuros ellenében; még a Codex Theodosianusban is ott áll az ő neve, mint a kinek cziméhez fontos törvények intézvék.⁴⁾

Ennyi az mindössze, a mit felőle biztosan tudunk. Valószínű, hogy a lexikographoknál némely adatok ő rá és nem a kynikosra vonatkoznak: de ezt földeríteni nem tartozhatik jelen értekezés keretébe.

¹⁾ Eunapiosnál hibásan áll *Σαλούστιος*, Codin némely codexében *Σαλπίων*. Hsl. e. Sallustii Philosophi libellus de Diis et Mundo, I. C. Orellius, Turici, 1821.

²⁾ Theodoret. L. III., c. 11.

³⁾ Auson. Prof. Burdegal. Orelli 192.

⁴⁾ Sallustios életrajzának kibuvárlására a legbiztosabb támpontokat bizonyára a Theod. Cod. és Julian irodalmi hagyatéka foglalkoztatni. L. Erudit. Benedictinor. ad Hilar. prolegomena 19.— Sallustios műve a bölcsélet történetírói és kritikussai részéről elég gyakran méltattott; kevesbbé foglalkoztak fenjelzett politikai fejezetével az államtudomány történetének méltatói. Hsl. e. Henkel és Hildenbrand műv. Paul. Janet.: Histoire de la Science politique és Rob. v. Mohl: Gesch. der Saatsw.

Műve, a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« 21 fejezetre oszlik. Szól az istenekről, a hitregékéről, a végokról, a világegyetem természetéről, örökkévalóságáról, az észről és a lélekről; vallja a lélek halhatatlanságát, hisz a gondviselésben; értekezik az erényről és az erkölcsi rosszról, az erkölcsi rossz eredetéről, valamint arról is, hogy mért nem nyerik el a gonoszok mindjárt büntetésüket? Szól az istenek haragjáról, az áldozatokról; a lélek vándorlásáról, és művét annak hirdetésével fejezi be, hogy boldogok ez életben és a síron túl csak a jók lehetnek. E közben van egy külön fejezete, melyben az államformákról értekezik.

Bennünket a jelen értekezés keretében természetesen csakis ezen fejezet érdekelhet. Halljuk tehát, hogyan nyilatkozik az államformákról. Ime a szöveg:

»Περὶ ὀρθῆς πολιτείας καὶ ψαύλης.«

»A jó és a rossz államról.«

»Καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲ κατὰ τὴν τριμέρειαν γίνονται τῆς ψυχῆς. Az államformák pedig azon háromrészűségnek felelnek meg, a melyet a lélek magában foglal. εἶτασι γὰρ οἱ μὲν ἄρχοντες τῷ λόγῳ, οἱ δὲ στρατιῶται τῷ θυμῷ, οἱ δὲ δῆμοι ταῖς ἐπιθυμίαις. Azok, a kik uralkodnak, ugyanis, az észre vallanak, a katonák a kedélyre, a néptömegek pedig az indulatokra. Καὶ ὅπου μὲν κατὰ λόγον πράττεται πάντα, καὶ ὁ πάντων ἀριστος ἄρχει, βασιλεία γίνεται — és ugyan királyság van ott, hol minden dolgot észszerűleg hajtanak végre, és hol az uralkodik, a ki valamennyi közt a legjelesebb, — ὅπου δὲ κατὰ λόγον τε καὶ θυμὸν πλείους ἐνὸς ἄρχουσιν, ἀριστοκρατίαν εἶναι οὐκ εἶναι — aristokrátia van ott, hol egynél többen nemcsak az ész, de a kedély követelményei szerint uralkodnak — ὅπου δὲ κατὰ ἐπιθυμίαν πολιτεύονται, καὶ αἱ τιμαὶ πρὸς τὰ χρήματα γίνονται, τυραννία ἢ τοιαύτη πολιτεία καλεῖται — timokrátiának pedig az oly állam nevezetik, a melyben az indulatok befolyása alatt kormányoznak, és az államhivatalok betöltéséhez a vagyonfok adja meg a képesítvényt: ἐναντία δὲ, βασιλεία μὲν τυραννίς, ἢ μὲν γὰρ μετὰ λόγου πάντως, ἢ δὲ οὐδὲν κατὰ λόγον ποιεῖ — ellenkezője a királyságnak a tyrannis, mert míg amaz, t. i. a királyság minden dolgot észszerűleg intézi, emez — t. i. a tyrannis — mitsem cselekszik észszerűleg -- ἀριστοκρατία δὲ ὀλιγαρχία ὅτι οὐκ οἱ ἀριστοί

ἀλλ' ὀλίγοι κακίστοι ἄρχουσι. — Az aristokratia ellenkezője az oligarchia, mivelhogy ebben — t. i. az oligarchiában — nem a legjobbak, hanem a csekélyszámú legrosszabbak uralkodnak; — *τιμοκρατία δὲ δημοκρατία, ὅτι οὐχ οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες, ἀλλ' ὁ δῆμος κύριος ἐστὶ πάντων* — végre ellenkezője a timokratiának a demokratia, a hol — t. i. a demokratiában — nem a vagyonnal bírók gyakorolják a felségi jogokat, hanem a nép.«

Ennyiből áll mindössze is, a mit a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« érintett fejezete az államformákról mond; vegyük hozzá azokat, a mik a tizedik fejezet végén hirdettetnek — *γίνονται δὲ αἱ μὲν ἀρεταὶ ἐκ πολιτείας ὀρθῆς, καὶ τοῦ τροφῆναι καλῶς καὶ παιδεύθηναι, αἱ δὲ κακίαι ἐκ τῶν ἐναντίων* — az erények a helyes vagy jó államformában tenyésznek, jó nevelés és oktatás folytán, a gonosz erkölcsök pedig az ellenkezőből keletkeznek; vegyük hozzá, mondom, a tizenegyedik fejezethez még a tizedik fejezet végéről e sorokat, és előttünk áll mindaz, a mi a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου«-ban közvetlenül a politikára vonatkozik. Szegényes egy anyag biz ez; azt mondhatnók, valódi torzképe azon nagy államforma-elméleteknek, a melyeket Platonnál és Aristotelesnél olvashatni; eltekintve azon helytől, mely a nevelés és oktatás befolyását hangsúlyozza, messze alatta marad azon rövid fejtegetéseknek, kitéréseknek is, a melyeket az államformákról Herodotosnál, Thukydidesnél, Xenophonnál, Polybiosnál olvashatni.

Még sem utasíthatjuk el magunktól az alkalmat, mely az előttünk fekvő kis politikai kísérlet kritikai méltatására kínálkozik; hisz már azon körülmény, hogy e mű a byzanti korszak elmeterméke, már maga e bevégzett tény párhuzamokra ösztönözhet bennünket, szemben az ódon görög szabadságnak ugyan e szakba vágó fénytelt irodalmi hagyatékával.

Nem terjeszkedem ki az ily párhuzamok reálphilologiai készülékére: tulmenne ez azon czélon, melyre jelen értekezésem törekszik; e czélnek elég, ha az államtudományi kritika számára tudomásul vehetjük az eredményeket. Ezek pedig a következőkben összegezhetők.

Azon államforma-elmélet, melyet az előttünk fekvő mű föllálít, sem nem önálló, sem nem őszinte.

Nem őszinte, mert mint hallók, a királyságot, helye-

sebben monarchiát mint oly államformát állítja oda, a melynek ismérve az észszerű, még pedig a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodás, az indulatok befolyásának teljes kizárásával. Ily alapon üzni alkotmánypolitikát: ez természetesen fölfogás dolga; ánde gyanút ébreszt ez esetben az egyéni fölfogás tolmácsolójának jóhiszeműsége iránt azon ellentét, melybe ezen elmélet fölállítója ugyanazon fejezet keretén belül a demokrátiát helyezi a timokrátiával. Azt mondja a timokrátiáról, hogy abban nem az ész, hanem az indulatok befolyásolják a bizonyos vagyonfokkal bírók uralkodását; szerinte pedig az oly államforma, a melyben az indulatok ezt tehetik, nem lehet jó államforma, nem lehet az egyéb szerinte, mint határozottan *φάλη πολιτεία* vagyis rossz államforma, elfajult államforma. Ha már most a timokratia rossz államforma és a demokratia ellenkezője a timokrátiának, mi következhetnék ebből egyéb, mint az, hogy a demokratia nem *φάλη πολιτεία*, hanem *ἄρθη πολιτεία*, vagyis nem rossz, hanem jó államforma. Hogy illenék azonban ilyesmi össze annak fölfogásával, a ki a monarchia ismérveül a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodást oly formán hirdeti? Hogy az előttünk fekvő mű szerzője csakugyan nem tarthatja vala a maga lelkének legtitkosabb sejtelmében a demokrátiát rosszabbnak a timokrátiánál, ez nem is fog előttünk valótlan-szinűnek tetszeni, ha egy pillantást vetünk a méltattunk fejezet végsoraira. Nem foglalnak magokban e végsorok egyetlen oly kifakadásteljes megjegyzést sem a demokrátiára vonatkozólag, mint a minőkkel csak imént az előzőkben a másik két *φάλη πολιτεία*-t, már t. i. a tyrannist és az oligarchiát illette volt. A demokrátiáról csak egyszerűleg konstatálja, hogy oly államforma, a melyben a felségjogokat a nép gyakorolja. Mintha az oligarchiát, sőt még a timokrátiát is jobban gyűlölné, mint a demokrátiát. És ez nem is lehetetlen. Emberbarátias gondolkodása e mű szerzőjének annyira fölötlő, hogy szintén közel jár az evangeliumhoz; igen, Sallustios annyira szívéen hordozza vala a gondolat- és lelkiismeretszabadságot, hogy pogány létére — mint hallók — kérve kérte Julian császárt, ne feszíttesse keresztre a keresztyéneket. Másfelől a *βασιλεία*, melyet ő e könyvében oly föltétlenül magasztal, minden inkább, csak nem

oly királyság, oly monarchia, mely a törvények uralmára és a gondolatszabadságra lett volna alapítva. Hisz maga a tény, hogy kérve kellett kérnie az uralkodót, hogy ne feszíttesse keresztre az állampolgárok közül azokat, a kik vallás dolgában máskép gondolkodnak, maga ezen tény bizonyára megértette Sallustiossal, hogy mennyire mentes tulajdonképen az indulatok befolyásától az ily uralkodás, melyet ő föltétlenül és minden tekintetben észszerű uralkodásnak kíván vala, legalább közzétett elméletében, tekintetni. És ha még ez sem vala elég, csak császári pártfogójának, Juliannak egyik szellemes irodalmi termékébe, a »Συμπόσιον«-ba kell vala beletekintenie, hogy a lehető legrikítóbb színekkel lássa maga előtt ecsetelve mindazon koloszszerű észszerűségeket, a melyeket az előtte élt autokrata uralkodók elkövettek volt. Ha tehát Sallustios mindezek daczára a βασιλεία-ról egész általánosságban ily magasztalólag nyilatkozik; ha ő még csak meg sem kísérti különböztetni, Aristoteles ¹⁾ példájára, a monarchia különféle válfajai közt: akkor, legyünk meggyőződve, nem egyébnek tulajdoníthatjuk ezen annyira megdöbbenő eljárását, mint adott helyzetével szemben az őszinteség hiányának. Igen, az ő helyzete, mint íróé, épen nem volt független. Julian, mint hallók, magas állami hivatalokra emelte, sőt barátságának leggyöngédebb zálogaival halmozta el; saját műveiből néhányat hozzá intézett; egyik beszédét pedig épen neki ajánlotta. Ennyi fejedelmi kegygyel szemben Sallustios azután egészen elérzékenyült; tartózkodott művében a monarchia különféle válfajainak megérintésétől: mert nagyobb szolgálatot vélt tehetni császári jötevőjének, barátjának az által, ha egyszerűleg az általánosításnál marad, és a βασιλεία-t tekintet nélkül válfajra, térre, időre, föltétlenül magasztalja. Ne gondoljuk azonban, hogy Sallustios ezen államforma elméletét saját magából merítette.

Azon hat államforma, melyeket föllállít, ott van már Platonnál ²⁾ és Aristotelesnél. ³⁾ Maga az alapvető megkülön-

¹⁾ Polit. III, 9, 11. IV, 8—9. Hsl. szerzőnek »Polit. elemei« című művét: előszó és »Elem. der Polit.« 1—27.

²⁾ Plat.: Republ. I, 28, Politic. p. 427.

³⁾ Arist.: Polit. III, 5. Hasl. e. »Pol. elem« i. h., továbbá On-

böztetés az ὀρθὴ πολιτεία és a ψαύλη πολιτεία közt legalább is oly régi, mint Platon Πολιτεία-ja (I, 45. kv. ll.). Herodot (Thalia, 80. kv.) még nem ismeri azt; Aristoteles is erre alapítja a maga osztályzását, jó államformákul ismervén el a βασιλεία-t, ἀριστοκρατία-t és a censusra alapított πολιτεία-t, mint a melyek a közjót — τὸ κοινὸν συμφέρον — tartják szem előtt, és elfajult, helyesebben tán eredeti természetöktől eltérő államformákul — παρεξβάσεις — a τυραννίς-t, ὀλιγαρχία-t és δημοκρατία-t,¹⁾ mint a melyek nem a közjót, hanem az illető uralkodó egyénnek, osztálynak vagy tömegnek egyéni javát munkálják mindenek fölött.

A τυμοκρατία, mint emlékezni fogunk, nem szerepel mint külön államforma Aristoteles »Πολιτικά«-jában, de igenis e műszóval jelzi Aristoteles a vagyonosabbak uralmának fogalmát egy másik művében, az Ἠθικά-ban. Xenophon πλουτοκρατία-ról beszél, τυμοκρατία helyett, midőn Sokrates tanát ismerteti.²⁾

A legnagyobb befolyást Sallustiosnak ezen egész államforma elméletére, természetesen, Platon gyakorolta. Már maga a τυμείρεια, a háromrészi lélekről szóló tan, melyre Sallustios államformáit alapítja, már maga ezen tan olybá tükrözi vissza byzanti bölcselnök egész morphologiai gondolkodását, mint egy csaknem vak buzgalommal ragaszkodó tanítványnak kegyeletteljesen hirdetett szellemközösségét nyolczadfél száz évvel az előtt élt mesterével.

Természetesen nem az a platoni tan sugárzik itt elénk, a melyet a »Πολιτεία«-ban, a »Πολιτικός«-ban, »Νόμοι«-ban megörökítve találunk, hanem azon elmecemete, mely a neoplatonikusok burjántelt kertjében virágzott föl. Platonra³⁾ vall azonban az alapgondolat, bármennyire valljon is Sallustios egész eszmeköre sokkal inkább bölceleti válrokonságot a Proklosék, Chalkidiosék és Plotinosék észjárását előkészítő diadochi anyaggal, mint közvetlenül azon eszmékkal, melyeket

cken: »Die Staatslehre des Aristoteles,« II. és II. ii. hh. — Bradley és Barthélemy Saint Hilaire: Politique d'Aristote, 146. kv. ll.

¹⁾ Polit. III, 5. l. f.

²⁾ Memorab. I. szerző. »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ L. alább.

a *Τίμαιος*-ban és a *Πολιτεία* negyedik könyvében ¹⁾ tárgyunkra vonatkozólag olvashatni. Tehát nem a kelet-római császárság államjogi természete fejti meg az előttünk fekvő könyv szerzőjének e sajtószzerű államforma tanát, hanem saját egyéni ragaszkodása egyfelől a neoplatonikusok tanfelekezetéhez, másfelől pedig egy oly uralkodóhoz, kinek, ha nem is helyes úton járó, de mindenesetre emelkedett szelleme, nagyszerű tervei és odaadásteljes barátsága Sallustióst egészen meghatották volt. Mert hogy a byzanti korszak még magában véve nem kényszerítette a saját politikai gondolkodóit ily államforma elméletre szükségkép, ez megérthető azon fölfogásból, melyet az államformákra vonatkozólag más byzanti politikusok tolmácsolnak. Csak Theophylaktos, byzanti szerzőt említem, a kinek a királyi nevelésről irt művében, ²⁾ pl. a demokratia mint helyes,

¹⁾ Plat. Rep. VIII. és IV, p. 449, 453 sqq. ed. Henr. Steph. Proklos (I, 11) a »Timaeus« illető helyéhez ezeket mondja: εἰ γὰρ ἐθέλοις πᾶσαν μὲν τὴν πόλιν ἀνάλογον τῷ παντὶ κόσμῳ τάττειν, οὐ γὰρ πῶς μικρὸς μὲν κόσμος ἀνθρώπος, οὐχὶ δὲ μικρὸς ἢ πόλις κόσμος; τῆμεν δὲ εἰς δύο πᾶσαν αὐτὴν, τῇ τε ἄνω πόλει καὶ τῇ κάτω, καὶ τὴν μὲν τῷ οὐρανῷ, τὴν δὲ τῆ γένεσι προσηκουίωσας πάντως ἂν εὖροις ἑακωίαν τὴν ἀναλογίαν ἐπεὶ καὶ κατὰ τὴν εἰς τρία τομὴν λόβοις ἂν, ἐν μὲν πόλει τὸ θητικόν, τὸ πολεμικόν, τὸ φολακτικόν ἐν δὲ ψυχῇ, τὸ ἐπιθυμητικόν, ὃ δὴ τὰς χρείας ἐμπορίζει τοῦ σώματος, τὸ θυμικόν, ὃ πᾶν τὸ τοῦ ζώου λυμαντικὸν ἀνατέλλειν τέτακται, ὁμοφυροῦν τὸ ἐν ἡμῖν ἄρμον, καὶ τὸ λογικόν, ὃ φιλόσοφόν τέ ἐστι κατ' οὐσίαν καὶ βασιλικόν τῆς ὅλης ἡμῶν ζώου stb. — Hsl. e. Chalcid. p. 326. Érdekes tudomásul venni Plotinos szavait is (Ennead. IV, 4, 17: ἀλλ' οἷον ἐν πολλῇ θορόβῳ ἐκκλησίας ὁ ἀριστος τῶν συμβούλων εἰπὼν οὐ κρατεῖ, ἀλλ' οἱ χειρόνες τῶν θοροβούντων καὶ βρώντων, ὃ δὲ κάθηται ἡσυχῇ οὐδὲν δυναθεῖς, ἤττηθεῖς δὲ τῷ θορόβῳ τῶν χειρόνων, καὶ ἔστιν ἐν μὲν τῷ φασλατάτῳ ἀνδρὶ τὸ κοινόν, καὶ ἐκ πάντων ὁ ἀνθρώπος κατὰ πολιτείαν τινὰ φασλήν ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐν ἣ πόλει κἂν κρείττον τι κρατήσῃς δημοτικῆς πολιτείας οὐκ ἀκράτου οὐσης, ἐν δὲ τῷ βελτίονι, ἀριστοκρατικὸν τὸ τῆς ζωῆς φέρουτος ἤδη τὸ κοινόν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῖς ἀμείνουσι διδόντος, ἐν δὲ τῷ ἀρίστῳ τῷ χωρίζοντι ἐν τὸ ἄρμον καὶ παρὰ τούτου εἰς τὰ ἄλλα ἢ τάξις, οἷον διττῆς πόλεως οὐσης, τῆς μὲν ἄνω, τῆς δὲ τῶν κάτω, κατὰ τὰ ἄνω κοσμομενής, ἀλλ' ὅτι γε ἐν τῇ τοῦ παντός ψυχῇ τὸ ἐν καὶ τ' αὐτὸν καὶ ὁμοίως ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις ἄλλως, καὶ δι' αὐ, εἴρηται. — Mind ebből bőven megérthetni azon morphologiai észjárás fegyvelmezett kényszerűségét is, melynek Sallustios 11-dik fejezete ad akaratlan kifejezést. Hsl. e. Zeller: Die Philosophie d. Griechen V, I. alább.

²⁾ Theophylact.: Instit. Regia II, 6, 47 ed. Possini: ἀλλὰ γὰρ δεῦρο καὶ μάνθανε βασιλείας τύπον, ὡς οἷον τε συντομώτατον, τρεῖς εἰσι πο-

azaz közhasznu államforma világíttatik meg, és csak ennek elfajulása az *ὀλιγοκρατία* azon tömeguralom, melyről Theophylaktos kárhoztatólag nyilatkozik.

Sokkal fontosabb az a tanulság, melyet a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve vonhatunk le az előtünk fekvő mű szerkezetéből.

Sallustios műve a maga egész tartalmában minden inkább, csak nem politikai mű; már czíme »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« — »Az istenekről és a világegyetemről« — jelzi, hogy ez egy tervszerűleg bölesészeti munka, lényegénél úgy, mint czíménél fogva közel rokontermészetű az ódontság nagy gondolkodóinak azon elveszett vagy legfőlebb töredékekben ránk szállott műveivel, a melyek legtöbbszörre Περὶ φύσεως-, Περὶ κόσμου-, Περὶ τοῦ παντός-, Περὶ τοῦ ὄλου-, Περὶ τοῦ ὄντος- és efféle címeket viseltek. E művek is átkarolták többnyire az egész világegyetemet, és egyúttal az egész erkölcsi világot, szintűgy — mint a Sallustiosé, sőt a réalphilologia már régen sejtette s rész-

λιτειῶν στάσεις καθολικώτεραι ὧν ἡ μὲν μοναρχία καὶ ἔθνος καὶ βασιλεία καλεῖται, βῆσις οὕσα καὶ στήριγμα κατὰ τὸ ἔθνος τοῦ ἀνόματος, ἡ δ' ἐκ πολλῶν μὲν ἀρχόντων, ἐθνομοιτάτων δὲ τούτων συντέθειται ἀριστοκρατία τωτῆ τῷ ὄνομα, ἡ δὲ τις τοῦ δήμου παντός συνδρομὴ πρὸς τὴν τῆς πολιτείας διοίκησιν, ἢν δημοκρατίαν ἀνόμασαν. ἀντικαθῆναι δὲ ταύταις ἑστραί τρεῖς τῆς ἀξίας ἐμβαλεῖσθαι, καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννίς ἐνεδρεύει τὴν δ' ἀριστοκρατίαν ὀλιγοκρατία (sic) τοξεύει, ὅταν πλοῦστοί τινες καὶ βίαιαι τούτοις ἀρίστοις ὑποκρινόμενοι ἄρχουσι. δημοκρατίαν δὲ ἡ ὀλιγοκρατία ὀρᾷ ἀντιπρόσωπον, συγκειμένον τοῦ πλῆθους συνέλευσις, ἀνομός τε καὶ παντάπασιν ἄτακτος. — Valóban, ily tiszta, világos fogalmakat az államformákról kevés görög politikai munkában találunk megörökítve; Theophylaktosnak, ki, mint ez im közlött soraiból kitünik, egészen higgadt tárgyilagossággal mondja el meghatározását és ítéletét a monarchiáról, — Theophylaktosnak, ki az *ἀριστοκρατία*-t és *ὀλιγοκρατία*-t oly ismérvekkel jellegzi, a melyek kizárnak minden kétértelműséget, Theophylaktosnak már nyelvezete is jóval tisztultabb, szabatosabb és egyúttal tartalmasabb is, mint nem egy hirnevesebb politikai gondolkodó az ódontság fénykorából. A meghatározás, melyet a demokrátiáról ad — τοῦ δήμου παντός συνδρομὴ πρὸς τὴν τῆς πολιτείας διοίκησιν — körülményesebben és egyúttal jellegzőbben fejezi ki szavainak rövidsége daczára is ezen államforma lényegét, úgy, a mint ez az ódon államéletben megtestesülni szokott, mint akár azon messzekiható meghatározások teszik, a melyek Aristoteles Πολιτιζά-jának harmadik könyvéből az újabbkori államtudományra öröklöttek.

ben konstatálta is, hogy az ódonság nagy gondolkodóinak e művei kiterjeszkedtek, többek közt, a politikára is.

Én azt hiszem, Sallustios művének kritikai méltatása oly világításba helyezi ama nagy gondolkodók hasonló műveinek természetét, melyet az államtudomány kritikai történetírása többé nem ignorálhat.

Ha Sallustios ennyire tüzetesen foglalkozhatott »Az istenekről és a világegyetemről« címzett művében az államformákkal: mért ne adhatnánk hitelt azon forrásainknak, a melyek szerint a legrégebb görög bölcselek közül az úgynevezett $\varphi\omega\sigma\tau\acute{o}\zeta$ -ok pl. ephesosi Herakleitosztól le egész mileti (vagy athenei?) Archelalos koráig, és még ezen innen is, egyetlen, rendszerint $\Pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \varphi\omega\sigma\tau\epsilon\omega\zeta$ -, ión tájnyelven $\Pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \varphi\omega\sigma\tau\acute{o}\zeta$ -nak címzett művekben nemcsak a kosmikus ismeretkör tárgyaival, nemcsak az erkölcsi világrend kérdéseivel és mindkettőnek végokával, ha úgy tetszik, Whewell nyelvén szólva, palaitiologiájával foglalkoztak, hanem közölték gondolataikat az államról, az államformákról, az alkotmányokról s törvényekről szintén?

Nem állítom én azt, hogy okunk volna különbségtétel nélkül valamennyi ódon görög bölcselek elveszett művében ily politikai elemeket sejteni; eleai Zenonnak vagy samosi Melissosnak töredékeiben aligha is találnánk valaha oly nyomokra, melyek ilyesmire következtetni engednének. Ámde, ha minden egyes concret esetet tüzetes vizsgálódásunk tárgyává teszünk, kritikánk minden további nehézség nélkül földerítheti a pozitív politikai vonatkozásokat.

És ezen nincs is igen mit csodálkoznunk. A buvárlati anyagnak egyes tudományágak szerinti elkülönítése, osztályozása, földolgozása csak később kezdődik; az ódon görög $\varphi\omega\sigma\tau\acute{o}\zeta$ -ok szellemi élete nem ismerte még e kategoriákat, fölölelte az egész anyagi mindenséget, és hozzá még az ember egész szellemvilágát, és egy nagy közös cím, $\Pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \varphi\omega\sigma\tau\epsilon\omega\zeta$ vagy $\Pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \zeta\omega\sigma\mu\omicron\upsilon$ alatt szokta lerakni gondolkodásának összes eredményeit. E mellett sokan amaz ódon bölcselek közül tevékeny részt vettek hazájok kormányzásában, sőt mint akragasi Empedokles, az alkotmányozásban is: mért utasítanók tehát el magunktól azon sejtelmeket, melyeket bennünk az ő politikai gondolkodásukra vonatkozólag az alexandriai korszak scho-

liastáinak, commentatorainak, lexikographjainak hiradásai ébresztenek? Ott van mindjárt ephesosi Herakleitos. E nagy gondolkodó az ötödik század elejéről.¹⁾ Nagyon jól értesült kutfőből, alexandriai Clemensből tudjuk,²⁾ hogy Herakleitos csakis egyetlen egy művet irt *Περὶ φύσεως* (ionul *Περὶ φύσιος*) cím alatt, a melyben kifejtette a maga egész bölcsesletét. Művének egyes töredékei határozottan politikára vonatkoznak. »Többet ér egy állampolgár, a ki jelesebb a többinél, mint t'hezernyi tömeg.«³⁾ — »Nem tudják, hogy a tömeg gyarló, és a jelesek csak kevesen vannak.«⁴⁾ — »Van is nekik eszök! Van is nekik értelmök! A tömeg dalnokaira hallgatnak és a gyűlevész népet fogadják el tanító mesterökül.«⁵⁾ — »Nem tud a demokratia a legjelesb állampolgárnak sem engedelmeskedni, nem tűri a kitünőbb egyéneket.«⁶⁾ — »Kell, hogy a nép úgy küzdjön a törvényért vagy a törvény alapján, mint küzdeni szokott a bástyákon.«⁷⁾ — Ilyes és ezekhez hasonló han-

¹⁾ L. Bernays és Lassale tüzetes monogr.

²⁾ Clem. Alex. Stromat. V, 571.: *περὶ φύσεως*. Diog. Laert. IX, 5, 2: *περὶ φύσεως*. A *Μούσα* (Diog.) második cím. *Ἰώδης Μούσαι* hst. e. Plat. Sophist. 242. D. — *Ἰώδης Μούσαι* i. h.

³⁾ Theodor. Prodr. (hsl. e. Diog. Laert. IX, 16: *ὁ εἰς μύρια παρ' Ἡρακλείτου, ἐάν ἄριστος ᾖ*.

⁴⁾ Frag. 71: *οὐκ εἰδότες, ὅτι πολλοὶ κακοὶ ἄλλοι δὲ ἀγαθοὶ* (Procl. Alcib. 255.

⁵⁾ Clem. Stromat. V, 576: *τίς γὰρ αὐτῶν (τῶν πολλῶν) νόος ἢ γρηῃν; δῆμων ἀνοδοῖσι ἔπονται καὶ διδασκαλίῃ χρέονται ὀμίλῳ*. (Ezen töredéket az előzővel rendszerint egybekötve találjuk, l. m.)

⁶⁾ Strabo XIV, 1, 15, Diog. Laert. IX, 2: *ἄξιον Ἐφεσίους ἰβήγηδόν ἀπαξῆσθαι* x. τ. λ.

⁷⁾ Frag. 18; Clem. Stromat. IV, 478; Frag. 19: *μάλιστα γὰρ τῶν δῆμων ὑπὲρ νόμου ὄως ὑπὲρ ταίγης* (Diog. Laert. IX, 2). A törvények uralmának eszméje tehát e töredékben mutatkoznék a maga legrégibb irodalmi jegyzetében. Aristoteles idézi egy alkalommal Herakleitos művét a maga *Πολιτικῆ*-jában, és ugyan az V. könyv 9-dik fejezetében, és ugyan a tyrannokra törő összeesküvők kapcsolatában. Ámde azon szavak, melyeket Aristoteles az ephesosi bölcselőnek ajkaira ad, tisztán pszichologiai apophthegmát foglalnak magokban, és így nem alkalmasak arra, hogy belőlök tárgyunkra nézve bővebb értesülést merithessünk. — Hsl. e. Henkel D. polit. Lit. d. Griechen ill. h. és Hildenbrandt: Rechts- u. Staatsphilos. I, i. h., úgyszintén Paul Janet: »Histoire de la Science politique« czimú műveit. — Hsl. Robert von

gok szólnak hozzánk és jutnak el töredékszerűleg — mint megtört hangok — a késő utókorra Herakleitosnak elveszett nagy művéből. Hogy ez nem ódon értelemben vett *φυσολογία*, sem nem ódon értelemben vett *θεολογία* (vagyis metaphysika), sem nem ethika, hanem valóságos politika: ezt csak az vonhatja kétségbe, a ki láthatna, de látni nem mer vagy nem akar. Pedig nemcsak Herakleitos élettörténete nyújt támpontokat mind e töredékek politikai természetének fölismerésére, midőn pl. arról értesít bennünket, hogy Herakleitos Melankomast politikai indokokból rávette, hogy tegye le a tyrannist: hanem kútfőink nyiltan vallják, hogy ¹⁾ Herakleitos művének egyik részében határozottan politikával foglalkozott, ²⁾ sőt Diodotos annyira megy, hogy Herakleitosnak egész művét lényegében az államról írottának és a *φυσολογία*-t benne csakis példázgatási készülékül óhajtja tekintetni. ³⁾ Ezen utóbbi nézet mindenestre túlzás, de tény, hogy Herakleitos művének egy jelentékeny része — mint kútfőink sejtetik — körülbelül egy harmada, tüzetesen az állami élet kérdéseinek, tehát a politikának volt szentelve. ⁴⁾ Másfelől Herakleitos azért vonakodott törvényeket adni az Ephesosbelieknek, mert, mint

Mohl: *Gesch. d. Staatsw.* — Hogy a bölselet reálphilologiaiilag iskolázott történetirői minden bámulatra méltó kritikai fáradozásaik daczára sem igen fektettek súlyt ily kérdésekre: ez a dolog természetéből következik; kevesbbé érthetők és menthetők az államtudományi irodalom történetének buvárainál észlelhető mulasztások. Hsl. e szerzőnek: Aristoteles' *Staatsformen und die moderne Staatswissenschaft* czimű értekezését »*Elemente der Politik*« czimű művében, úgyszintén az előszót »*Politika elemei*« czimű művéhez.

¹⁾ Clem. Alex. *Stromat.* I, 302.

²⁾ Diog. Laert. i. h. Hls. e. »Aristoteles' *Staatsformen und die moderne Staatswissenschaft*« m. f. és Oncken: »*Die Staatslehre des Aristoteles*«, hol azonban mind e mozzanatokot épen nem látjuk figyelembe véve. — L. alább, és szerzőnek »*Elem. d. Pol.*« 2.

³⁾ Diog. Laert. i. h. Hls. Bernays és Lassale ii. hh.

⁴⁾ Diog. Laert. i. h. L. sz. »*Elem. d. Pol.*« 2. — Diog. Laert. IX. 2: *διὰ τὸ ἡδὴ κεκρατῆσθαι τῇ πονηρᾷ πολιτείᾳ τὴν πόλιν — τί ὃ κακιστοὶ θαυμάζετε; ἢ οὐ κρείττον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ' ὑμῶν πολιτεῦσθαι;* (Plin. VII, 19.) Clem. Alex. *Strom.* V, 9: *οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηνται ὅπως κτήνεα, γαστρί καὶ αἰδοῖαις καὶ τοῖς αἰσχίστοις τῶν ἐν ἡμῖν μετρήσαντες τὴν εὐδαιμονίαν.* — Clem. *Strom.* V, 14: *νόμος καὶ βουλῆ πείθεσθαι ἐνός.*

mondja, nagyon mélyen meggyökeredzett már ott a rossz államforma.

Az államtudományi irodalom történetének buvárai egyáltalán nem fektettek eddig súlyt a politikai gondolkodásnak e kora irodalmi maradványaira: ők egyszerűleg azok után indultak, a kik vakon hisznek Aristotelesben. Miután pedig Aristotelesből olyasmit olvastak ki, mintha Stageira bölcse a Platont megelőző időkből csak egyetlen egy politikai író ismerne, t. i. mileti Hippodamost, ¹⁾ Aristoteles tekintélye által fedezve hitték a magok buvárlati kényelmeskedését, és mitsem törődtek azon irodalmi nyomokkal, a melyek a Platon előtti korszaknak más politikai íróira utalnak. Az ily kritika tartahatatlán.

Nem én mondom, de Barthélemy Saint Hilaire, ²⁾ hogy Aristoteles nem jár el minden egyes esetben, midőn irodalmi elődeire hivatkozik, vagy legalább azokra hivatkoznia kellene, kellő jóhiszeműséggel. Igen, Barthélemy Saint Hilaire veti ezt szemére Aristotelesnek, Barthélemy Saint Hilaire, a ki pedig korunkban egyik legnagyobb bámulója a Πολιτικά szerzőjének. És ez nem fog senkit is megdöbbeníteni azon szakértő kritikusok közül, a kik emlékeznek azon incorrect vázlatra, a melyet Platon államáról nyujt Aristoteles a Πολιτικά második könyvében; Champagne, Thurot szintén fölismerték már e pontra nézve Aristoteles kritikájának fogyatkozásait, hogy ne mondjam, szándékos ferdítéseit, mint ahogy már Muretus ³⁾ is kimutatta, hogy Hippodamos elméletét sem híven tükrözi vissza Aristoteles, hanem részben határozottan elferdíti azt, még

¹⁾ Már t. i. chakedoni Phaleason és argosi Pheidonon kívül, a kik egyébiránt nem annyira írók, mint törvényhozók. L. sz. »Elem. d. Pol.« 2.

²⁾ Barthélemy St. Hilaire: Politique d'Aristote préf. 56, továbbá a II, 1. jegyz. és II, 3. jegyz. Az igaz, hogy Pinzger éles bírálatának jelentőségét szelidíteni törekszik a III, 3, 12-hez irt jegyzetében: »Les commentateurs, et Pinzger (p. 14.) surtout ont accusé Aristote d'erreur ou de mauvaise foi dans l'exposé des idées de Platon. On pourrait dire plutôt que la critique d'Aristote est trop sévère (!); mais il ne prête guère (!) a Platon que ce qui se trouve dans le République.«

³⁾ Var. Lect. I, 14; XV, 18. Hsl. e. Barthélemy St. Hilaire, jegyz. 85. l.

pedig oly módon, hogy Vetterio ¹⁾ minden igyekezete daczára sem képes a csorbát helyre ütni.

Tehát még azon esetben is, ha Aristotelesből egyenesen csak azt lehetne kiolvasnunk, hogy Aristoteles csakis Hippodamosot ismeri el Platon előtti görög politikai írónak, még ezen esetben sem volna okunk e kérdésre nézve a mester szavára föltétlenül esküdni. De Aristoteles, nézetem szerint, nem is állít ilyesmit a maga Πολιτιζά-jában. Aristoteles csak azt mondja, ²⁾ hogy azok közül, kik soha magok activ részt nem vettek a közügyekben, Hippodamos volt az első, a ki arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet irt a legjobb állam eszményéről; vagy — más mondattani értelmezéssel — legföllebb annyit mond, hogy Hippodamos, ámbár ő maga sohasem vett activ részt a közügyekben, mégis arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet bocsátott közre a legjobb állam eszményéről. ³⁾ Ez pedig semmi esetre sem jelenti azt, hogy Aristoteles azt bizonyítaná, hogy a Platon előtti időkben csak egyetlen egy görög, Hippodamos, irt a politikáról.

És csakugyan Aristoteles, bármennyire rávitte is a maga féltékenykedése, elfogultsága vagy egyéb forrásból eredő jó-hiszeműségi hiánya holmi apróbb kritikai fogásokra, mondom, Aristoteles mindezek daczára sem kockáztathatott volna ily jelentékeny fontosságú incorrectséget a maga irodalmi kritikájában. Hisz az ő »Πολιτιζά«-jának nyolcz könyve, köztudomás szerint, eredetileg nyilvános előadásokra volt szánva: egész serege a tudnivaló görögöknek hallgatta az ő nagyhirű előadásait; ⁴⁾ még pedig nem csupán kevesebb olvasott ifjak, hanem

¹⁾ Var. lect. 38. 9. Vetterio azt igyekszik kimutatni, hogy az Aristoteles által méltatott Hippodamos egészen más egyén, mint azon Hippodamos, a kiről Stobaiosnál olvashatni. Hsl. e. Oncken die Staatslehre d. Aristoteles tt. hh. Barthélemy St. Hilaire: Ce qui me semble le plus probable, c'est que Aristote a commis ici une exactitude, comme il en commet une en citant Platon. Jegyz. a 85. l.

²⁾ Aristot. Polit. II, 5, hsl. Oncken, D. Staatslehre d. Arist. tt. hh. Robert v. Mohl: Gesch. d. Staatsw. és szerz. »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Sajátszerű, hogy Barthélemy St. Hilaire egészen mellőzi még csak megkísérlését is e kérdésnek. L. Pol. d'Arist. 85. és préf.

⁴⁾ L. Oncken: Gesch. d. Staatsl. d. Arist. i. h. — L. sz. Elem. d. Polit. 2. — Hasl. e. Bernays és Stahr. Aristoteleia tt. hh. — Zel-

megett koru férfiak is, a kik bizonyára bírtak már a Platon előtti görög írókról némi tájékozottsággal. Bizonyára lehettek e nagyszámu hallgatói közt, a kik ismerték, nem mondom a pythagoreus politikusoknak, Ekphantosnak, Archytasnak Gruppe¹⁾ által annyira megtámadott hitelességű, tüzetesen politikát tárgyaló irataikat, de bizonyára ismerhette közölök egyik vagy másik elisi Hippiasnak, athéni Kritiasnak és abderai Demokritosnak politikai műveit. Elisi Hippias már akkor, midőn még Platon gyermek volt, athéni Kritias már akkor, midőn Platon legfőlebb serdülő ifju volt, irtak már a különböző görög államok alkotmányairól; abderai Demokritos pedig, ki 460-ban, tehát három évtizeddel előbb született Platonnál, Thrasyllus²⁾ tanuságtétele szerint, nem kevesebb, mint tizenöt tetralogiát irt, és bocsátott közre, a melyek között nem egy politikával foglalkozott.³⁾ Töredékei Mullach kiadása szerint — kezdve a 189-diktől egész a 215-dikig bezárólag, határozottan politikát tartalmaznak. »A jól kormányzott állam a legna-

ler: Die Philos. d. Griechen in ihrer gesch. Entwicklung, Arist. — Bradley, a liverpooli University College tanára Aristoteles politikájáról föltűnő mérséklettel irt művében e kérdésre szintén nem látszik súlyt fektetni.

¹⁾ Gruppe, berlini tanár, »Kosm. Syst. d. Griechen« szerzője a berlini Akadémia által megkoszorúzott művében a pythagoreusok töredékeinek hitelességébe vetett hitet lerombolta ugyan e philologoknál; de annak lehetőségét, hogy már az 5-dik század pythagoreusai csakugyan írhattak oly politikai műveket, a melyekből legalább az eszmék Stobaios gyűjteményébe, bármily késő és gyarló átdolgozásban is, de csakugyan átszívároghattak, ennek lehetőségét Gruppe legkevesbé sem volt képes megczáfolni. Hsl. Zeller és Balzer i. h.

²⁾ Diog. Laert. IX, 45. kv.

³⁾ Így pl. azon könyve, melynek czíme így hangzott: Περὶ ἀνδραγαθίας ἢ περὶ ἀρετῆς, a mely művében minden valószínűség szerint az állam kormányzására képesítő állampolgári tulajdonokkal foglalkozott (l. az ἀνδραγαθία fogalmát részben nem annyira Platonnál, mint Demosthenes és egyéb attikai szónokok beszédeiben); továbbá a Τπονομημάτων ἤθλων czimű, mely Aristoteles Ἠθικῶν-jának példájára szintén tartalmazhatott politikát; helyesebben, nem lehetetlen, hogy Aristoteles is annyival inkább érezhette magát arra indítatva, hogy politikát szőjön Ἠθικῶν-nak czimzett művébe, minthogy már jóval előtte Demokritos is ily czim alatt politikai fejtegetésekbe bocsátkozik vala.

gyobb emberi alkotás — mondja Demokritos, — benne van ebben minden; ha megmentetik ez, úgy meg van mentve minden; ha elromlik az állam, elromlik minden.«¹⁾ — »A szabadsággal együtt jár a szólásszabadság.«²⁾ — »Az uralkodás azt illeti meg, a ki jobb.«³⁾ — »Jobb, ha az értelmetlenek mások által kormányoztatnak, mintha ők magok kormányoznak.«⁴⁾ — »A jognak és az erénynek legnagyobb osztályrészét vívja ki magának, az, ki a hivatalokat a legméltóbbakra tudja ruházni.«⁵⁾ — »A demokratiában a szegénység is annyival jobb annál az állapotnál, melyet az előkelők uralma alatt boldogságnak szoknak nevezni, mint a mennyivel jobb a szabadság a szolgálásnál.«⁶⁾ Lehet, hogy akadnak még ma is bírálók, a kik a magok transcendentális észjárása szerint mindent látnak e nyilatkozványokban inkább, csak nem politikát. Schleiermacher és Ritter példája mutatja, hogy mi mindenre nem gondol az oly méltató, a ki az államélettel saját maga nem szokott gyakorlatilag foglalkozni; ámde vannak Demokritos töredékei közt olyanok is, a melyek politikai természetét tán még Schleiermacher tanítványai sem lettek volna hajlandók vita tárgyává tenni, ha magokat e töredékeket kissé közelebről figyelemreméltatták volna.⁷⁾ Ilyen mindjárt azon nagyobb töredék, a melyben a különben jóra való tisztviselők által elkövetni szokott hivatalos hatalommal való visszaélések kérdését fejtegeti Demokri-

¹⁾ Frgm. 212: πόλις γὰρ εἰ ἀγομένη μεγίστη ὀρθωσίς ἐστι· καὶ ἐν τούτῳ πάντα ἐνι, καὶ τούτου σωζομένου πάντα σώζεται, καὶ τούτου φθειρομένου τὰ πάντα διαφθείρεται. (Stob. Flor. i. h.)

²⁾ Stob. Floril. XIII, 40: οἰκίῳ ἐλευθερίας παρήρησι.

³⁾ Stob. Flor. XLVII, 19: φύσι τὸ ἄρχειν οἰκίῳ τῷ χρέσσον.

⁴⁾ Stob. Flor. XLIV, 14: χρέσσον ἄρχειν τοῖσι ἀνοήτοις ἢ ἄρχειν.

⁵⁾ Stob. Flor. XLVI, 45: δίκης καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ὁ τιμὰς ἀξίας τάρων.

⁶⁾ Stob. Flor. XLIII, 42: ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενίη τῆς παρὰ τοῖσι δυνατοῖσι καλυμμένης εὐδαμονίης τοσοῦτον ἐστι ἀίρετωτέρη, ὅλίσον ἐλευθερίῃ δουλείης.

⁷⁾ Hsl. e. Ritter: Gesch. d. Philos. Hogy Ritter, a ki államtudományal egyáltalán nem, hanem philológián kívül csakis elvont bölcsészettel foglalkozott, nem mutatott ily kérdések iránt érzéket, ezen nincs mit csodálkoznunk. Ugyan ez áll Schleiermacherre nézve, ki már a politikai elméletekkel is foglalkozott ugyan, de ezt is à-priori bölcsészettel cselekedte.

tos; ¹⁾ továbbá az, a melyben elítéli az oly államot, a melyben veszélylyel és anyagi megkárosodással jár részt venni a közügyek intézésében; ²⁾ van végül egy oly töredéke is, a melytől tán a legtranscendentalisabb hajlamu kritikus sem fogja elvitathatni a törvényhozási kívánalmakra való vonatkozást, és ez azon töredék, a mely ekkép hangzik: legyen fölmentve minden büntetéstől az, a ki a tolvajt vagy a rablót megöli saját kezével, vagy megöleti mások által, vagy pedig arra adja a maga szavazatát, hogy kivégeztessék. Ez ³⁾ már tagadhatatlanul arra vall, hogy Demokritos a maga irodalmi munkásságában sokkal mélyebben merült bele a politika kérdéseibe, semhogy őt Aristoteles nagyszámu hallgatói előtt egyszerűleg mint oda nem illőt utasíthatta volna vissza a görögök politikai irodalmának kritikai történetéből. Ha tehát Aristoteles a maga Πολιτικά-jában Platon kora előtt csak Hippodamost, és némi kétértelműséggel legfőlebb még chalkedoni Phaleast ⁴⁾ említi, mint a kik irodalmilag is megörökíteni igyekeztek politikai elméleteiket, helyesebben, a legjobb államról való eszményképeiket: akkor ebből nem az következik, hogy Hippodamos művén kívül az ódontság fénykorában görög-politikai irodalom még nem létezett, hanem csak az, hogy Aristoteles a saját művének tervrajzához képest egyáltalán nem tartotta szükségesnek

¹⁾ Stob. Flor. XLVI, 48: οὐδεμίῃ μηχανῇ τῶν ὄντων κατασκευάσει ἄριστος μὴ οὐκ ἀδικεῖν τοὺς ἄρχοντας ἦν καὶ πάντο ἀγαθοὶ εἶεν· οὐδενὶ γὰρ ἄλλω ἔοικε ἢ ἐωυτῶ τὸν αὐτὸν ἐπ' ἐτέροισι γίνεσθαι δέει δὲ κως αὐτῶ καὶ ταῦτα κοσμηθῆναι, ὅπως ὁ μηδὲν ἀδικεῖν ἦν καὶ πάντο ἐτάζει τοὺς ἀδικέοντας μὴ ὑπ' ἐκείνοισι γένεσθαι, ἀλλὰ τις ἢ θεοῦς ἢ τι ἄλλο ἀμυνέει τῶ τὰ δίκαια ποιέοντι. — E szó *κοσμηθῆναι*, kapcsolatban azzal, hogy *δέει*, mutatja, hogy nem egyébről van itt szó, mint törvényhozási politikáról.

²⁾ Frgm. 205: τοῖσι χρηστοῖσι οὐ ξυμφέρον ἀμελέοντας τοῖσι (τῶν) ἐωυτῶν ἀλλά πρήσσειν κ. τ. λ.

³⁾ Stob. Flor. XLIV, 18: κιστὴν καὶ ληῖστον πάντα κτεινὼν τις ἀθῶος ἂν εἴη, καὶ αὐτοχειρίῃ καὶ κελέων καὶ ψήφῳ.

⁴⁾ L. f. jegyz. Oncken: Die Staatsl. d. Arist. tt. hh. Barthélemy Saint Hilaire »projet de constitution«-t emleget Phaleas nevének, melyet némely kéziratok Philolaosnak irnak, kapcsolatában. Részemről azért nem igyekszem Phaleast e helyütt előtérbe tolni, mert korára nézve egyáltalán nincs még megállapodva a kritika; másfelől Barthélemy sínes még megezáfolva, a ki Phaleasban Aristoteles kortársát vélte fölismérhetni.

tüzetesen ráutalni a Platónnál régibb más görög politikai írók műveire is. Hisz a réalphilologiai kritika kimutatta, hogy Aristoteles hasonlíthatatlanul több állatfajt ismert, mint a melyekről említést tesz a »Ζῴων ἱστορία«-ban; épp így megtörténhetett, hogy nagyon is ismerte mind Demokritosnak, mind más régibb bölcselőknek politikai elméleteit, de nem tartotta szükségesnek azokra hivatkozni.

Ha Pindaros ¹⁾ az epinikionok költője még a kocsiverse-nyek és pankratiastai viadalok dicsőítésének alkalmából is elmondhatta a maga nézeteit a legjobb államförmáról, — ha Herodot czélszerűnek találta művét, még a persák történetéről szóló könyvét a »Thaliét« is az által fokozni érdekébresztő jelentőségében, hogy ajkaira adott Otanesnek és társainak egy egész kis dramatizált szóváltást a monarchiáról, oligarchiáról és demokratiáról: mennyivel inkább természetes, hogy a saját hazájokban majd törvényhozói, majd archoni, prostatai vagy hadvezéri tisztet viselt régibb nagy görög gondolkodók is, ha nem is önálló műveket, de legalább is önálló szakaszokat szenteltek a politikának azon gyakran egyetlen egy nagy művekben, a melyben úgysis tervszerűleg, mint már nem egyszer könyvek czíme is mutatja, az egész mindenséget át voltak ölelendők? A többé-kevesebb tömeguralmi, közvetlen önkormányzati élet keretében nem zárkózhattak el a politikai elméletektől még az oly gondolkodók sem, a kik különben, mint más államból bevándorlott telepedők, új hazájokban szükségkép távol állottak a közügyek gyakorlati intézésétől. Így történt ez, a mint láttuk, Herakleitossal, így történt ez valószínűleg klazomenei Anaxagorassal, és minden kétségen fölül miletí (vagy athéni?) Archelaossal is.

Anaxagoras, Perikles tanítója és barátja, Anaxagoras, a kinek tanaiból Euripides a gondolatszabadságnak annyi nemes ihletét merítette, a kitől a valódi jogegyenlőségre törekvő, s a rabszolgák szellemi tehetségei iránti, nem kevesebb mint szenvedésteljes sorsuk iránti részvétnak annyi elemét kölcsönözte, Anaxagoras idegen volt és maradt Athénben, hol egyetlen nagy művét a »Περὶ φύσεως«-t (ion Περὶ φύσεως-t) írta és közre-

¹⁾ Pind. ism. h., mely újabb időkben a német philologok buzgalmából egy egész kis irodalmat támasztott.

bocsátotta. Nem vett, mert nem is vehetett, részt az athéni államéletben, de azért mégis perbe fogták, nemcsak természetbuvárló működéseért, az athéni államvallással ellentétbe helyezkedő irodalmi nyilatkozványaiért, de medismos czimén is, és kevésbe mult, hogy mint persa kémet ki nem végezték. Mi adhatott okot ily fonákul galád föltevésre? Némelyeknél tán az, hogy Klaxomenaiban született; másoknál meg az, hogy a βασιλεία-ról, a királyságról oly értelemben nyilatkozott, mely szerint magára zúdította az athéni demokratia türelmetlenebb hiveit. Igaz, hogy csak egyetlen egy művet bocsátott közre, a Περί φύσεως-t, ezt Diógenes Laertios nagyon hiteles forrásra támaszkodva állítja, ¹⁾ és ha mégis Ailianos azt mondja, hogy Anaxagoras a királyságról szóló »Περί βασιλείας« czimű könyvében ²⁾ a kincsek gyűjtéséről így meg így nyilatkozik, hogy bírjuk akkor mi ezen ellenmondást kibékíteni?

A görög bölcselek töredékeinek érdemes kiadója Mul-lach azt hiszi, csak az által lehet e kérdést megoldani, ha-hogy nem vonjuk ugyan kétségbe említett Περί βασιλείας czimű könyv megjelenését, de fölteszszük, hogy azon Anaxagoras, ki ezen könyvet írta, nem a φυσικός, nem a klazomenei Anaxagoras volt, hanem ennek valamelyik névrokona. ³⁾ Én azonban azt hiszem, Sallustios előttünk fekvő művének méltatása jobban útba igazíthat bennünket. A Περί βασιλείας — nézetem szerint — egyik szakaszát képezhette a »Περί φύσεως«-nak szintűgy, mint ahogy a »Περί ὀρθῆς πολιτείας καὶ ψαυλῆς« czimű fejezet Sallustiosnál szintén egyik részét képezi egy oly műnek, mely a Περί φύσεως-szal rokon, »Περί θεῶν καὶ κόσμου« czímet visel. Hogy pedig nem áll minden analogon nélkül e föltevéssem, mutatja Zeller és Zévort példája, kik a Vitruvius által említett Anaxagoras-féle Skenographiát szintén a Περί φύσεως egyik szakaszául hajlandók elfogadni. ⁴⁾

¹⁾ Diog. Laert. I, 16. Hsl. Schaubach: Fragm. Anaxag. és Zévort: Dissert. sur la vie et la doctrine d'Anaxagore 1843. Zeller I, 668.

²⁾ Var. Hist. IV, 14: καὶ Ἀναξαγόρας ἐν τῇ περὶ βασιλείας φησὶ χαλεπὸν χρῆματα συναίρεισθαι, χαλεπώτερον δὲ φυλακὴν τοῖσι περιθεῖναι. Hsl. e. Menag. od. Diog. L. II, 7, 75.

³⁾ Fragm. Philos. Graec. 245: Haud dubie diversus fuit ille Anaxagoras, cujus de Regno commentationem citat Aelianus IV, 14.

⁴⁾ Vitruv. de Architect. VII, praef. 11. Zeller és Zévort. ii. hh.

Politikai gondolkodónak és írónak bizonyúl Sokrates tanítója, Archelaos is. Diogenes Laertios még tán ismerte azon könyvet, melyet Theophrastos Archelaosról irt; ¹⁾ ha ezen könyvben mi lapozhatnánk, bizonyára kiderülne a legnagyobb körülményességgel, hogy mennyire téved Zeller, midőn nemcsak azt vonja kétségbe, hogy Sokrates csakugyan Archelaos tanítványa lett volna, hanem azt is, hogy Archelaos a politikával, sőt egyáltalán az ethika körébe vágó kérdésekkel komolyabban foglalkozott volna. ²⁾

Diogenes Laertios ³⁾ azt mondja, ελεγε δὲ — már t. i. Archelaos — τὰ ζῶα ἀπὸ τῆς ἰλῆος γεννηθῆναι καὶ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ τὸ αἰσχρὸν ὃ φόβει, ἀλλὰ νόμῳ, — hogy Archelaos azt állította, hogy az állatok az iszapból keletkeztek, és hogy a jog és jogtalanság (vagy ha tetszik, az igazságosság és igazágtalan-

---

— Schoen, az igaz, a Skenographia irójáról szintén az állítja, hogy más Anaxagoras, nem a klazomenéi műve, de számbavehető érvekkel egyáltalán nem bír előállani. (Hls. e. Zeller i. h.) — A föntebbi szerint értelmezendő, midőn Anaxagoras azt mondja, hogy »az ő hazája a csillagos ég, és hogy az ő hivatása a csillagok vizsgálása« stb. (Diog. L. II, 7; Aristot. Eudem. Eth. I, 5; Philo In Corrupt. 939; 6; Jamblich. protrept. 9; Clem. Strom. II, 416, Cic. N. D. III, 19. stb.)

¹⁾ Diog. Laert. V, 42.

²⁾ Zeller: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung I, 718: »Im Besonderen soll er den Ursprung von Recht und Unrecht nicht in der Natur, sondern in der Gewohnheit gesucht haben. Diese Angaben scheinen jedoch nur daraus entstanden zu sein, dass man sich den vermeintlichen Lehrer des Sokrates nicht ohne ethische Philosophie zu denken wusste, und nun die Bestätigung dieser Voraussetzung in Stellen suchte, welche ursprünglich einen anderen Sinn haben; dass Archelaos etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«

³⁾ I. h. — Zeller: i. h. j.: »Bei Diogenes wenigstens lässt schon die auffallende Verbindung der zwei Sätze über die Entstehung der Thiere und den Ursprung des Rechts und Unrechts vermuthen, dass sich seine Aussage in letzter Beziehung nur auf dieselbe Stelle in Archelaos' Schrift gründet, wie die A. 1. angeführte des falschen Origenes. Archelaos hatte in diesem Falle nur gesagt, die Menschen seien Anfangs ohne Sitte und Gesetz gewesen, und erst im Laufe der Zeit dazu gelangt, und daraus wurde von späteren die sophistische Behauptung, dass Recht und Unrecht nicht auf der Natur beruhen, gefolgert.«

ság) eredete nem a természetben gyökeredzik, hanem a törvényben.«

Zeller megütközik azon, hogy Diogenesnél az állatok eredetére, és a jog és a jogtalanság eredetére vonatkozó Archelaos-féle elméletek alap gondolatai oly szoros, minden áthidalás nélküli mondattani egybefüggésben állanak egymással, és ebből Zeller azt következteti, hogy Archelaos a maga *Περὶ φύσεως* című művében korántsem bocsátkozott politikai, illetőleg ethikai kérdések tárgyalásába, hanem egyszerűleg csak annyit mondott, hogy az emberek kezdetben nem ismertek sem erkölcsöt, sem törvényt, hanem csak idővel jutottak el azok ismeretéhez, és hogy e helynek sophistai félremagyarázása folytán következtettek volna belőle oly tanokat, a melyek t. i. Archelaosra egyáltalán nem tukmálhatók.¹⁾ Zeller egyenesen kimondja, hogy az ő meggyőződése szerint azok, kik e helyet félre értették, azon föltevésből indultak ki, hogy Archelaosnak ethikával (illetve politikával) már azért is foglalkoznia kellett, mert hisz Archelaos állítólag a nagy ethikai buvárnak, Sokratesnek tanítója volt, holott Zeller épen ezt tagadja, hogy Archelaos Sokratesnek tanítója lett volna, tagadja pedig azon okból, mert Zeller kétségbe vonja azt, hogy Archelaos az ethikának valami jelentékeny szolgálatot tehetett volna, hisz — mint Zeller mondja — Aristoteles Archelaosnak e részben még csak nevét sem említi. »Dass Archelaus etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«²⁾ Bensőségteljes kegyelettel adózom ugyan

¹⁾ Ez erőlködésből kéri a törekvés Sokrates emlékének javára az eredetiségnek lehető legtöbb elemét megmenteni. Pedig Sokrates erre nem szorul; még ha Miletosban született is Archelaos, még akkor sincs mit restelnie Sokratesnek azon politikát, melynek tanfolyamában (már t. i. Archelaostól) részesült; másfelől Sokrates ethikai és politikai reformküzdelmé oly egyszerű marad, hogy fölösleges lenne ily kritikai egyengetés még az esetben is, ha nem ütköznék is oly élesen bele kutfőink tanuságtételébe.

²⁾ Zeller i. h. Hsl. e. sz. »Elem. d. Polit.« 2. — Zeller részéről e kritika annyival inkább meglep, minthogy ő oly szép tanulmányt írt: »Die Vorläufer Darwin's im Alterthum« cím alatt azon görög természetbuvárló bölcselők töredékei fölött, a kiknek, pl. Xenophane-

részemről is Zellernek nagy buvárlati érdemei iránt, de az ily érvelés helyességét egyáltalán el nem ismerhetem. Egészen más dolog politikai kérdésekkel foglalkozni és ismét más dolog az etikának jelentékeny szolgálatot tenni. ¹⁾ Másfelől, a főnebbiek után Aristoteles hallgatásából Archelaos irodalmi működésének szakias természetére nézve aligha fog érvet meríteni az oly elfogulatlan kritika, mely tudomásul vette, hogy Aristoteles Demokritos politikai fejtegetését sem említi, holott ezen bölcselőnek nemcsak politikát tartalmazó munkáit ismerjük, legalább címök szerint, de politikát tartalmazó töredékei is, mint csak imént hallók, a philologiai kritika által érintetlenül hagyva, ma is rendelkezésünkre állanak.

De vannak helyek kútfőinkben, a melyek tanuságtétele halomra dönti Zellernek egész érvelését. Sextos Empeirikos határozottan azt mondja, ²⁾ hogy Archelaos nem kevesebb foglalkozott etikával, mint a természet buvárlásával, és Diógenes Laertios ³⁾ nagyon tiszta forrásból merít, midőn oly irót ir ki, a ki szerint Archelaos nemcsak a szép, azaz az erkölcsi jó és a jog vagy igazságosság fölött, de a törvények fölött is bölcselkedett — *καὶ γὰρ περὶ νόμων περιλοσόφησε καὶ καλῶν καὶ δικαίων*.

És e források tanuságtétele elég arra, hogy Archelaosban a politikai gondolkodót felismerjük. ⁴⁾ Ha Sallustios egy egész külön fejezetet szentelhetett *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου* című művében az államformáknak: mért ne terjeszkedhetett volna ki Archelaos is a politikára a maga »*Περὶ φύσεως*«-ában?

nak, Anaximandrosnak és Empedoklesnek az állatvilág eredetére vonatkozó tanait Aristoteles szintén nem említi. — Hsl. e. szerző »The Failure of Geol. Attempts made by the Greeks« és D'Archiac *Paléont Strat. I. App.* cz. művét.

¹⁾ Archelaos bőven irhatott a törvényekről, az államintézmények keletkezéséről, fejlődéséről, relativ értékéről, a nélkül, hogy őt kellene ezért azon ethikai bölcsélet jelentékeny érdemű előbajnokául tekintnünk, a mely ethikai bölcséletnek később Sokrates halhatatlan mestere lőn.

²⁾ *Advers. Mathem. VII, 14: τὸ καὶ φυσικὸν ἡθικὸν μετέργαστο.*

³⁾ *Diog. Laert. II, 16: εἶπκε δὲ καὶ αὐτοὺς ἀψασθαι τῆς ἡθικῆς κ. τ. λ.*

⁴⁾ L. sz. »*Elem. d. Polit.*« 2. — Oncken: »*Die Staatsl. des Aristoteles*« című különben oly nagybecsű művében e kérdés beható tárgyalását ép úgy mellőzi, mint a Hippodamos előtti görög-politikai irodalom egyéb munkásainak kezdeményezéseit is.

Íme tehát, eltekintve a pythagoreiosoktól, mint a kiknek Stobaios által föntartott politikai töredékei, legalább jelen szerkezetökben, csaknem leküzdhetetlen philologiai gyanút ébreszthetnek — eltekintve mondom e töredékektől ¹⁾ — jelen rövid értekezésünk folyamában is, Hippodamosnak mint politikai írónak négy oly nagy nevű elődét bírtuk földeríteni, mint Herakleitos, Anaxagoras, Archelaos és Demokritos: vajjon mennyire kitégíthatnók még fogalmainkat a Hippodamos előtt élt görögök politikai irodalmáról? Ha nem lennénk oly késő, oly kritikátlan compilerokra utalva, mint Diogenes Laertios és a lexikographok, — ha kényelmesen lapozgathatnánk Theophrastosnak, phaleroni Demetriosnak vagy Aristoxenosnak elveszett műveiben, ²⁾ mennyivel inkább kitég volna még az ódonság fénykorának ma már elfelejtett politikai íróira vonatkozólag a mi látókörünk?

De bevégzem értekezésemet. A magam részéről legalább teljesen beérem jelen alkalomból azzal, hogy Platon és Aristoteles korszakalkotó politikai műveinek irodalomtörténeti előcsarnokában csak ennyi ódon görög politikai gondolkodót is fölismerhettem.

¹⁾ L. föntebb. — »Elem. d. Pol.« 2. Hsl. e. Zeller értekezését a Pythagoreusokról, továbbá Baltzer tt. hh.

²⁾ Hsl. Diog. Laert. ii. hh. A »Περὶ νομοθεσίας« czimű művek, többek közt a phaleroni Demetriosé — szintén bőven tartalmazhattak oly adatokat, a melyek ha reánk szállottak volna, még jobban kitégíthatnák fogalmainkat a görög ódonság politikai irodalmának terjedelméről. — Hsl. e. Henkel és Hildenbrand ii. mm.